

Μνήμων

Τόμ. 9 (1984)

ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΜΕΛΕΤΗΣ ΝΕΟΥ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΥ

ΜΝΗΜΩΝ

ΤΟΜΟΣ ΕΝΑΤΟΣ

ΑΛΕΞ. ΚΙΤΡΟΦ: 'Η ελληνική παροικία στην Αίγυπτο και ο δεύτερος παγκόσμιος πόλεμος ● Η. FLEISCHER — ΑΡ. ΣΤΕΡΓΕΛΛΗΣ (έπιμ.): 'Ημερολόγιο Φαίδωνα Μαηδώνη (24.6-10.9. 1944) ● LARS BÆRENTZEN: 'Η λαϊκή υποστήριξη του ΕΑΜ στο τέλος της Κατοχής ● Γ. ΜΑΡΓΑΡΙΤΗΣ: Πολιτικές προοπτικές και δυνατότητες μετά την απελευθέρωση ● Κ. ΠΑΠΑΘΑΝΑΣΟΠΟΥΛΟΣ: 'Εταιρεία 'Ελληνικής 'Ατμοπλοΐας (1857-1869). 'Υποθέσεις έρευνας και προβληματική ● Γ. ΜΠΑΦΟΥΝΗΣ: Γάμοι στην 'Ερμούπολη (1845 - 1853). Δημογραφικά φαινόμενα μίας μοντέρνας πόλης του ελληνικού 19ου αιώνα ● Μ. ΧΡ. ΧΑΤΖΗΩΑΝΝΟΥ: «'Ο θάνατος του Δημοσθένους» του Ν.Σ. Πίκκολου και ο Γρηγόριος Παλαιολόγος ● Α. ΠΟΛΙΤΗΣ: 'Ο πεζός λόγος. Δύο μαρτυρίες για το 1945

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΤΟΥ ΝΕΟΥ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΥ 1978

ΑΘΗΝΑ 1984

ΠΟΛΙΤΙΚΕΣ ΠΡΟΟΠΤΙΚΕΣ ΚΑΙ ΔΥΝΑΤΟΤΗΤΕΣ
ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΑΠΕΛΕΥΘΕΡΩΣΗ

ΓΙΩΡΓΟΣ ΜΑΡΓΑΡΙΤΗΣ

doi: [10.12681/mnimon.271](https://doi.org/10.12681/mnimon.271)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΜΑΡΓΑΡΙΤΗΣ Γ. (1984). ΠΟΛΙΤΙΚΕΣ ΠΡΟΟΠΤΙΚΕΣ ΚΑΙ ΔΥΝΑΤΟΤΗΤΕΣ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΑΠΕΛΕΥΘΕΡΩΣΗ. *Μνήμων*, 9, 174–193. <https://doi.org/10.12681/mnimon.271>

ΓΙΩΡΓΟΣ ΜΑΡΓΑΡΙΤΗΣ

ΠΟΛΙΤΙΚΕΣ ΠΡΟΟΠΤΙΚΕΣ ΚΑΙ ΔΥΝΑΤΟΤΗΤΕΣ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΑΠΕΛΕΥΘΕΡΩΣΗ

Ἡ ἐργασία αὐτὴ δὲν φιλοδοξεῖ νὰ ρίξει πλούσιο φῶς στὶς πολιτικὲς ἐπιδιώξεις ποὺ ὑπῆρχαν στὴν Ἑλλάδα τὸν Ὀκτώβριο τοῦ 1944. Κάτι τέτοιο θὰ ἦταν ἴσως φιλοδοξία μιᾶς ἐργασίας πολὺ πιὸ ἀνεπτυγμένης στὸν χρόνο καὶ στὸν τόπο, ποὺ νὰ ἀσχολεῖται δηλαδὴ περισσότερο μὲ τὰ γενικότερα πολιτικὰ δεδομένα τῆς νεοελληνικῆς κοινωνίας καὶ μὲ τὶς ἐξελίξεις τῶν μεγάλων ρευμάτων τοῦ διεθνοῦς πολιτικοῦ στίβου.

Ἡ σωστότερη ἔκφραση γι' αὐτὸ ποὺ ἐπιχειροῦμε νὰ δώσουμε ἐδῶ, εἶναι ἡ ἰχνηλασία τῆς ποιότητος καὶ τῶν καταβολῶν μερικῶν ἀπὸ τὶς προοπτικὲς αὐτές, ἡ ἐξακρίβωση τῶν ἀντίστοιχων δυνατοτήτων ὑλοποίησής τους καὶ ἡ θεμελίωση ἀφετηριῶν ποὺ ἴσως ὀδηγήσουν σὲ καλύτερη κατανόηση τοῦ θέματος.

Αὐτὴ ἡ προσπάθεια εἶναι πιθανὰ πολὺ πρῶιμη σὰν ἀπόπειρα ἐρμηνείας, καὶ εἶναι καταδικασμένη ἀπὸ τὰ πράγματα νὰ ξεπεραστεῖ γρήγορα, καθὼς πιὸ σύνθετες προσεγγίσεις—σπάνιες σήμερα—θὰ βλέπουν τὸ φῶς τῆς δημοσιότητας.

Ο ΠΟΛΕΜΟΣ ΣΤΗΝ ΕΥΡΩΠΗ

Ἡ ἀποχώρηση τῶν δυνάμεων τοῦ Ἄξονα ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα συνέπεσε μὲ τὴν μεγάλη κρίση τῆς Wehrmacht τὸ Φθινόπωρο τοῦ 1944. Κρίση ποῦ, προαναγγέλλοντας τὸ σύντομο τέλος τοῦ πολέμου, ὄξυνε τοὺς ἀνταγωνισμοὺς ἀνάμεσα στοὺς συμμάχους.

Στὰ τέλη τοῦ Σεπτεμβρίου μόνον σταμάτησε, γιὰ λόγους ἐφοδιασμοῦ, ἡ συμμαχικὴ προέλαση στὸ δυτικὸ μέτωπο. Οἱ συμμαχικὲς δυνάμεις εἴτε εἶχαν διαβεῖ, εἴτε ἄγγιζαν τὰ σύνορα τῆς Γερμανίας. Ἡ ἀντίστοιχη συμμαχικὴ ἐπίθεση στὴν Ἰταλία, ἄσχετα μὲ τὴν ἐξέλιξή της, εἶχε βάλει μπροστά της ὑψηλοὺς στόχους ποὺ ἐφθάναν μέχρι καὶ τὴν Βιέννη.

Στὰ ἀνατολικά, ἡ καταστροφὴ εἴκοσι μεραρχιῶν τοῦ Ἄξονα στὴν Ρουμανία τὸν Αὐγούστο, οἱ ἐξελίξεις στὴν Βουλγαρία στὶς ἀρχὲς τοῦ Σεπτεμβρίου καὶ ἡ πίεση τῆς ἐξεγερμένης Γιουγκοσλαβίας ἔφεραν τὴν ραγδαία προέλαση τῶν σοβιετικῶν δυνάμεων. Ἡ προέλαση αὐτὴ σταμάτησε

—και έδω για λόγους έφοδιασμού—τόν Νοέμβριο, βαθιά μέσα στην Ουγγαρία.

Ή κατάσταση στα μέτωπα υπαγόρευε και τις διαφορετικές πολιτικές αντιλήψεις των μεγάλων συμμάχων για τὸ ποῦ έπρεπε νά ριχθεῖ τὸ κύριο βάρος. Οἱ Ἄγγλοι πίστευαν ὅτι μιὰ ιδιαίτερη προσπάθεια ἀπὸ τὴν μεριὰ τους στὸ ἰταλικὸ μέτωπο θὰ τοὺς ἔφερνε στὴν Γιουγκοσλαβία καὶ στὴν Αὐστρία πρὶν φθάσουν ἐκεῖ οἱ Ἀμερικανοὶ ἢ οἱ Ρῶσοι. Μία τέτοια εξέλιξη θὰ δημιουργοῦσε ἕνα εἶδος σφήνας στὴν στρατιωτικὴ διάταξη, σφήνα πὸν θὰ εἶχε σίγουρο πολιτικὸ ἀντίκτυπο στὰ τραπέζια τῶν διαπραγματεύσεων γιὰ τὸ μοίρασμα τῆς ἐπιρροῆς στὴν αὐριανὴ Εὐρώπη. Αὐτὸ σήμαινε ταυτόχρονα ὅτι ἡ Ἄγγλία ἦταν στρατιωτικὰ πολὺ μπλεγμένη στὸ ἰταλικὸ μέτωπο, ὅτι πίστευε σ' αὐτὸ καὶ πὼς ὅλη τούτη ἡ φροντίδα μείωνε κατὰ πολὺ τὶς δυνατότητες πὸν εἶχε γιὰ στρατιωτικὴ ἐπέμβαση ἄλλοῦ. Τὸ θέμα ἐνδιέφερε ἄμεσα τὴν Ἑλλάδα.

Οἱ ἐξελίξεις στὰ βόρεια τῆς Ἑλλάδας δημιουργοῦσαν νέες πολιτικὲς ἰσορροπίες. Πρὶν ἀρχίσει ἡ ἑλληνικὴ ἀπελευθέρωση, ἤδη στὶς 8 Σεπτεμβρίου, ἡ Βουλγαρία ἀπέκτησε κυβέρνηση Πατριωτικοῦ Μετώπου μὲ διάφανους πολιτικούς προσανατολισμούς. Στὴν Ρουμανία, ὅπου οἱ ἐξελίξεις ἦταν ἀκόμα περισσότερο πολὺπλοκες καὶ βασανιστικές, μποροῦσε ἤδη κανεὶς νὰ μαντέψει τὴν ἐκεῖ πολιτικὴ ἐξέλιξη. Στὴν Γιουγκοσλαβία καὶ στὴν Ἀλβανία ἦταν προφανὲς ὅτι ὁ συσχετισμὸς τῶν δυνάμεων εὐνοοῦσε τοὺς πολιτικούς συνασπισμούς πὸν ἀντιστοιχοῦσαν μὲ τὸ ΕΑΜ καὶ τὸ ΚΚΕ στὴν Ἑλλάδα.

Ἡ ἀναμόρφωση τοῦ πολιτικοῦ χάρτη στὴν Εὐρώπη καὶ στὰ Βαλκάνια ἔδινε ὀρισμένες πρῶτες ἐνδείξεις γιὰ τὸ πιθανὸ πολιτικὸ μέλλον τῆς Ἑλλάδας. Ὑπῆρχε ὅμως ἐδῶ, σὰν σοβαρότατος παράγοντας, ἡ διάθεση τῆς Μεγάλης Βρετανίας νὰ μὴν ἀφήσει ἐξω ἀπὸ τὸ σύστημα τῆς πολιτικοστρατιωτικῆς τῆς ἐπιρροῆς μιὰ χώρα πὸν τῆς ἦταν ἀκόμα ἀπαραίτητη. Σὲ ἀντιστοιχία θὰ μποροῦσαμε νὰ συνυπολογίσουμε τὴν πιθανὴ—ἄμεση ἢ ἔμμεση—σοβιετικὴ παρέμβαση, γιὰ τὴν ἐνίσχυση ἢ μὴ τοῦ ΚΚΕ. Στὸ ζήτημα αὐτὸ θὰ ἐπανεῖθουμε.

ΟΙ ΑΝΤΙΠΑΛΟΙ ΣΥΝΑΣΠΙΣΜΟΙ ΣΤΑ 1944

Ἡ κατάσταση στὸν ἑλληνικὸ πολιτικὸ χῶρο εἶχε παγιωθεῖ στὶς παραμονὲς τῆς ἀπελευθέρωσης, μὲ τὴν δημιουργία δύο ἀντίπαλων συνασπισμῶν πὸν διεκδικοῦσαν τὴν ἐξουσία. Ἄν καὶ ἡ χώρα εἶχε ἤδη μακρόχρονη ἐμπειρία πόλωσης καὶ διχασμοῦ, τὸ φαινόμενο παρουσίαζε στὰ 1944 ριζικὰ διαφορετικὰ χαρακτηριστικὰ ἀπὸ τὶς ἀνάλογες καταστάσεις τοῦ μεσοπο-

λέμου.¹ Τώρα, στο κέντρο της διαμάχης βρισκόταν ή ίδια ή κοινωνική οργάνωση της χώρας, ο τρόπος της ζωής της, ή επιλογή του πολιτισμού της. Ο «διχασμός» του μεσοπολέμου δέν έφτανε τόσο μακριά.

Οί παράγοντες πού δημιούργησαν αυτήν την νέα διάταξη τών πραγμάτων αναπτύχθηκαν και έδρασαν κύρια μέσα στην κατοχή. Οί εξελίξεις του μεσοπολέμου, ή ανάπτυξη του κράτους χωρίς τις έλπίδες και τά όνειρα της «Μεγάλης Ίδεας», χωρίς τις μάζες του εκτός τών συνόρων έλληνισμού, με τις κοινωνικές ανακατατάξεις πού απλώνονταν όσο προχωρούσε ή άφομοίωση τών προσφύγων, βρίσκονταν πίσω από τις ραγδαίες προόδους πού συντελέστηκαν μέσα στην κατοχή στον πολιτικό χώρο. Οί τραγικές συνθήκες τών χρόνων εκείνων, ή πολύμορφη καταλυτική πίεση πού δέχτηκε ο έλληνικός χώρος σέ όλους τούς τομείς της ύπαρξής του, έσπασαν τούς παραδοσιακούς θεσμούς της έξουσίας και ανέδειξαν την συλλογική θέληση για άλλαγή.²

Ο ΣΥΝΑΣΠΙΣΜΟΣ ΤΗΣ ΣΥΝΕΧΕΙΑΣ

Ο συνασπισμός τών κοινωνικών και οικονομικών δυνάμεων πού είχαν σάν επιδίωξη την έπαναφορά της χώρας στο προπολεμικό πολιτικό και κοινωνικό πλαίσιο, κάλυπτε τó 1944 ένα πλατύ φάσμα τάσεων και συμπεριόντων. Η κατοχή φαίνεται νά προκάλεσε σ' αυτούς τούς όπαδούς του status quo πολυποίκιλες ανακατατάξεις. Στα παραδοσιακά άρχοντα στρώματα του μεσοπολέμου προστέθηκαν νέες κατηγορίες και όμάδες πού απέκτησαν ή ενίσχυσαν την οικονομική τους επιφάνεια μέσα στις εύκαιρίες της κατοχής.³ Αντίθετα, άλλες κοινωνικές όμάδες είδαν την οικονομική τους θέση νά καταρρέει, πράγμα πού τις μετατόπισε πρós άλλους κοινωνι-

1. Αυτό στην ουσία τών πραγμάτων και όχι στην επιφανειακή τους έκφραση. Ο διχασμός άριστεράς/δεξιάς του 1944 είχε πολλά κοινά έξωτερικά με αντίστοιχες εκφράσεις του μεσοπολέμου : πρβλ. Γ. Μαυροκορδάτος, «Οί διαστάσεις του κομματικού φαινομένου στην Ελλάδα», στο : *Κοινωνικές και πολιτικές δυνάμεις στην Ελλάδα*, Αθήνα 1977, σ. 160.

2. Τó σπάσιμο είχε άρχισει μάλιστα από την μεταξική περίοδο, όπου ο χρόνιος παραμερισμός τών πολιτικών κομμάτων από την έξουσία άποδυνάμωσε τις λειτουργίες πού αυτά έξυπηρετούσαν : π.χ. σύστημα βουλευτή - τοπάρχη - έκλογικής πελατείας. Η άπουσία αυτών τών παραόντων πριν και μετά την κατοχή έκανε δυνατή την ύποκατάστασή τους από τις νέες οργανωτικές-πολιτικές σχέσεις πού πρότεινε ή άριστερά.

3. Την σημασία τών κοινωνικών αυτών όμάδων μπορούμε νά την συμπεράνουμε από την λογική και τó πνεύμα νόμων όπως ο 182 της 10/12 Μαρτίου 1945, «περί ειδικής φορολογίας τών κατά την πολεμικήν περίοδον πλουτησάντων». Κάτι τέτοιο ήταν φυσικό έπικόλουθο της τότε κατάστασης (ύπερδιδόγκωση παραλλήλου δικτύου άγοράς—μιαόρης)—πεινά κλπ.). Είναι επίσης ένδιαφέρον θέμα αναζήτησης ή τύχη τών περιουσιών τών δεκάδων χιλιάδων Έβραίων πού έξοντώθηκαν από τούς Γερμανούς.

κούς προσανατολισμούς.⁴ Στη συνηθέστερη περίπτωση οι αλλαγές αυτές εκφράστηκαν με ήθικό, πατριωτικό λεξιλόγιο στην καθημερινή πολιτική έκφραση της εποχής, όπου οι όροι συνεργάτης, πατριώτης έδιναν τόν τον. "Όπως και να έχει το πράγμα, αν και οι εξελίξεις αυτές δεν έχουν ακόμα μελετηθεί έστω και με στοιχειώδη τρόπο, μπορούμε να τις χαρακτηρίσουμε σαν πολύ σημαντικές και να τις συνυπολογίσουμε σε κάθε προσέγγιση της τότε πραγματικότητας.

Το 1944 νέες και παλιές δυνάμεις συγκλίνουν όσον αφορά την πολιτική τους εκπροσώπηση και συσπειρώνονται προοδευτικά γύρω από την κυβέρνηση Παπανδρέου. Στη διάρκεια της κατοχής, μπορούμε να υποθέσουμε ότι η παράλληλη ύπαρξη των κυβερνήσεων της Αθήνας και του Καΐρου εκφραζε κατά κάποιο τρόπο και τις ανακατατάξεις στα πλαίσια των κυρίαρχων τάσεων. Οι δεσμοί μεταξύ τους ποτέ δεν έπαψαν να είναι ισχυροί και εντάθηκαν ακόμα περισσότερο καθώς γινόταν έπιτακτικότερη ή αντιμετώπιση του αντίπαλου συνασπισμού. Δείγμα του βαθμού ένοποίησής τους είναι και το γεγονός ότι η έκτη παράγραφος του Συμβολαίου του Λιβάνου⁵ δεν είχε παρά πολύ σχετική εφαρμογή, καθώς και η ελάχιστη έμβέλεια των μεταπελευθερωτικών νομοθετημάτων που πρόβλεπαν την αφαίρεση των υλικών αγαθών που αποκτήθηκαν χάρη στις ειδικές συνθήκες της κατοχής.

Η διαδικασία της συνένωσης ήταν ανάγλυφη και ακολουθοϋσε τις τύχες της πάλης ενάντια στον συνασπισμό της άριστερας. Ο διορατικός Παναγιώτης Κανελλόπουλος βλέποντας την γενική τάση, φαίνεται να άγανακτεί τον Μάρτιο του 1944 με την περιφρόνηση που έδειχνε τότε η κυβέρνηση του Τσουδερού προς τις δυνάμεις εκείνες που κινούνταν μέσα ή γύρω από την κυβέρνηση Ράλλη.⁶ Ήταν η εποχή ακόμα που μηνύματα - έκκλησεις για συνεργασία του Βεντήρη προς τον Τσουδερό χαρακτηρίζονταν από τον τελευταίο σαν «αιτήσεις για συγχωροχάρτι». Η άποψη του Κανελλόπουλου δεν άργησε να έπιβληθεί και να γίνει άξονας της σχετικής αντίληψης της κυβέρνησης Παπανδρέου. Στον Λίβανο, ο Βεντήρης συμμετείχε μαζί με άλλους εκπροσώπους των «Έθνικών Όργανώσεων» της Αθήνας. Ο ίδιος και πολλοί από αυτούς τους εκπροσώπους είχαν κινηθεί πρωύτερα στα παρασκήνια ή στον μηχανισμό των κυβερνήσεων της Αθήνας.

Το φαινόμενο της συνένωσης παίρνει ακόμα μεγαλύτερες διαστάσεις το καλοκαίρι του 1944, όσο μάλιστα το ΕΑΜ δίσταζε να άποδεχτεί την

4. Οι μεταβιβάσεις ακινήτων ειδικά στην περιοχή της Αθήνας μπορούν να δώσουν ενδιαφέροντα στοιχεία για το ρεύμα της πτώχευσης μερικών και του πλουτισμού άλλων.

5. Περί της έπιβολής «σκληρών κυρώσεων κατά των προδοτών της πατρίδος και κατά των έκμεταλλευτών της δυστυχίας του λαού μας. . .».

6. Π. Κανελλόπουλος, *Ημερολόγιο*, Αθήνα 1977, σ. 514.

συμμετοχή του στην κυβέρνηση συνασπισμού που συμφωνήθηκε στον Λίβανο. Μία πιθανή επικράτηση του ΕΑΜ και η ανάγκη να οργανωθεί ή αντίσταση έναντίον του, συνετέλεσαν ώστε μεγάλες ομάδες παραγόντων του κατοχικού Κράτους, παραγόντων οργανισμών, μελών «Εθνικών Ὄργανώσεων» ή και αναποφάσιστοι πολιτευτές να φεύγουν για την Μέση Ἀνατολή, ισχυροποιώντας τὸ ἐκεῖ Κράτος. Σ' αὐτὴν τὴν μεταφορὰ οἱ Ἕλληνοι εἶχαν τὸν βασικὸ ρόλο. Ταυτόχρονα ἡ συνεργασία τῶν ἀντιπροσώπων τοῦ Καίρου—Ἑλλήνων καὶ Ἀγγλῶν—μὲ τὸν κατοχικὸ κρατικὸ μηχανισμό (Ἀστυνομία, Χωροφυλακὴ κλπ.) καὶ μὲ τὶς ὀργανώσεις ποὺ ἀντιμάχονταν τὸ ΕΑΜ γινόταν ὄλο καὶ πιὸ στενὴ.

Στὴν ἀπελευθέρωση ἡ βασικὴ κατεύθυνση αὐτῶν τῶν χώρων ἦταν μία : ἡ ἐπιβίωσή τους, πολιτικὴ, κοινωνικὴ, οἰκονομικὴ. Ἡ διατήρηση τῶν προνομίων ποὺ εἶχαν στὴν χώρα. Αὐτὸ τοὺς ἔδωσε μιὰ κοινὴ προοπτικὴ καὶ τοὺς ἔδωσε μὲ μιὰ ἰσχυρὴ πολιτικὴ ἐνότητα, ἄσχετα ἂν γιὰ προφανεῖς λόγους χρειάστηκε νὰ θυσιάστουν λίγα (πολὺ λίγα) πρόσωπα - ἐκτελεστές. Φυσικὰ καὶ σὲ αὐτὴν τὴν ἐνότητα ὑπῆρχαν ρωγμές, καὶ σὲ αὐτὸν τὸν κανόνα ὑπῆρχαν ἐξαιρέσεις. Ἦταν ὅμως μικρῆς σημασίας. Ὁ πάντα ἀδιόρθωτος Πάγκαλος δὲν ἔχασε τὴν εὐκαιρία νὰ προετοιμάσει ἕνα νέο πραξικόπημα. Τὸ σχέδιό του ὅμως οὔτε πλησίασε στὸ στάδιο τῆς ὑλοποίησής του μέσα στὴν γενικὴ ἀγωνία τῶν ἡμερῶν τοῦ Ὀκτωβρίου. Μερικοὶ Φιλελεύθεροι, διαισθανόμενοι τὸν παραμερισμὸ τους, καταφεύγουν σὲ μικρο-εκβιασμοὺς καὶ μικρο-ελιγμοὺς γιὰ νὰ ἐπανακτήσουν τὶς χαμένες τοὺς θέσεις. Πρόκειται, καὶ στὴ μιὰ καὶ στὴν ἄλλη περίπτωση, γιὰ πραχτικὲς — ὑπολείμματα τοῦ παρελθόντος, ποὺ δὲν καθόριζαν τὴν πολιτικὴ συνείδηση τῆς παράταξής τους σὰν σύνολο. Δὲν εἶχαν ἐξ ἄλλου οὔτε συνέπειες οὔτε συνέχεια. Ἡ ἐνοποίηση τῶν στρατοπέδων τῶν κυρίαρχων πολιτικῶν ὁμάδων ἔγινε χωρὶς ἄλλα ἐπεισόδια.

Μιὰ τέτοια πολιτικὴ πράξη, ποὺ ὑπαγορεύτηκε ἀπὸ τὴν ζωτικὴ ἀνάγκη γιὰ ἐπιβίωση, δὲν ἐπρόκειτο νὰ μὴν ἔχει μακροπρόθεσμες συνέπειες. Ἐνα σοβαρὸ τμῆμα τῶν δυνάμεων ποὺ θὰ κυβερνοῦσαν τὴ χώρα θὰ εἶχε τὶς πηγὲς τῶν ἰδεολογικῶν του ἀναφορῶν στὴ λογικὴ τῆς μαύρης ἀγορᾶς, στὸ πνεῦμα τοῦ εὐκαιριακοῦ πλουτισμοῦ χωρὶς κόπο, χάρη σὲ εἰδικὲς συνθήκες. Ἡ ἰδεολογικὴ αὐτὴ ἀναφορὰ παγιώθηκε μετέπειτα καὶ διαφοροποίησε ριζικὰ τὸ Κράτος τοῦ ἐμφύλιου καὶ ἐκεῖνο ποὺ τὸ διαδέχτηκε ἀπὸ τὸ ἀντίστοιχο τοῦ μεσοπολέμου.

Τελευταία ἀκολούθησε καὶ ἡ ἐνοποίηση τῶν στρατιωτικῶν δυνάμεων τῶν χώρων αὐτῶν. Ἡ Ἀστυνομία, ἡ Χωροφυλακὴ, τὰ μέλη τῶν «Εθνικῶν Ὁμάδων», ὁ Τσαοὺς Ἀντῶν καὶ ὁ Ζέρβας δὲν παρουσίασαν ἰδιαίτερες δυσκολίες στὴν ἐνσωμάτωσή τους στὸν ἐνιαῖο στρατιωτικὸ μηχανισμό ποὺ προοριζόταν νὰ ἀντιμετωπίσει τὸν ΕΛΑΣ. Γιὰ ἄλλα ὅμως ἔνοπλα συγκρο-

τήματα τὰ πράγματα δὲν ἦταν ἀπλά. Αὐτὸ ἴσχυε κύρια γιὰ τὰ Τάγματα Ἀσφαλείας καὶ γιὰ ομάδες ἀνοιχτῆς συνεργασίας μὲ τὸν καταχτητῆ, ὅπως ὁ ΕΕΣ τοῦ Παπαδόπουλου. Γι' αὐτοὺς ἡ ἐνσωμάτωση θὰ γινόταν σταδιακά, μὲ τρόπο ὥστε νὰ ἀποφεύγονται διπλωματικές ἐμπλοκές. Ἡ διαδικασία ἐνσωμάτωσης τῶν Ταγμάτων Ἀσφαλείας πέρασε πρῶτα ἀπὸ τὰ στρατόπεδα «ἀνανήψεως» καὶ ἐπανεξοπλισμοῦ στὸ Γουδι ἢ στὶς Σπέτσες. Ἀργότερα, τὸν Δεκέμβριο, προχώρησε μὲ τὴν μετονομασία τους σὲ Ἐθνοφρουρὰ καὶ τὴν οὐσιαστικὴ ἔνταξή τους στὶς Ἐθνικὲς Δυνάμεις. Γιὰ τὸν ΕΕΣ τοῦ Παπαδόπουλου ὑπῆρχε πολὺπλοκο σχέδιο ἐνσωμάτωσης ποῦ ὅμως πῆρε περιπετειώδη χαρακτήρα. Ἔγινε μιὰ προσπάθεια ἀπὸ τοὺς Ἄγγλους νὰ τὸν ἐντάξουν σὰν συμμαχικὸ τμήμα κάτω ἀπὸ τὶς διαταγές τοῦ... στρατηγοῦ Σαράφη (!).⁷ Ὁ ἐλιγμὸς ἀπέτυχε, ὁ ΕΕΣ διαλύθηκε καὶ ἡ ἐπανασυναρμολόγηση τῶν στοιχείων του ἀναβλήθηκε γιὰ τὴν περίοδο τοῦ ἐμφύλιου.

Ἡ διαδικασία ἐνσωμάτωσης συνάντησε ἰδιαίτερα προβλήματα ἐκεῖ ὅπου ἔδρασε ὁ Ἄρης Βελουχιώτης, στὴν Πελοπόννησο ἢ στὸ Κιλκίς, ὅπου μιὰ μεγάλη μάζα ἐνόπλων δὲν μπόρεσε νὰ ἀποφύγει τὸν διασκορπισμὸ τῆς ἀπὸ τὸν ΕΛΑΣ. Γενικὰ ὅμως οἱ συντηρητικὲς δυνάμεις πέτυχαν, χωρὶς ἰδιαίτερες δυσκολίες, νὰ ἐπανασυστήσουν μιὰ στρατιωτικὴ βάση γιὰ τὴν πολιτικὴ τους.

Οἱ πολιτικὲς φιλοδοξίες τῆς δεξιᾶς στὴν ἀπελευθέρωση ἦταν ἰδιαίτερα μετριοπαθεῖς. Ὅχι ὅτι δὲν ὑπῆρχαν εὐρύτερες προτάσεις γιὰ συγκεκριμένο τρόπο ζωῆς καθὼς καὶ εἰδικὲς κοινωνικὲς ἐπιλογές. Τὸ ἄγχος ὅμως γιὰ τὴν πολιτικὴ, οἰκονομικὴ καὶ κοινωνικὴ τους ἐπιβίωση τὶς ὑπερκάλυπτε καὶ τὶς περιορίζε στὶς ἀνάγκες τῆς διαμάχης μὲ τὸν ἀντίστοιχο συνασπισμὸ τῆς ἀριστερᾶς. Ὁ Γεώργιος Παπανδρέου, στὸν λόγο του «τῆς ἀπελευθερώσεως», συνόψισε αὐτὲς τὶς ἄμεσες φιλοδοξίες ἀρκετὰ ἀνάγλυφα : ἀνοικοδόμηση μὲ τὴν φροντίδα τῶν Μεγάλων Συμμάχων — πρᾶγμα ποῦ κατοχύρωσε τὴν ξενικὴ παρουσία στὴν χώρα σὰν ἐγγύηση κατὰ τῶν ξαφνικῶν ἀλλαγῶν. Ἀνασύσταση τοῦ κρατικοῦ μηχανισμοῦ μὲ βασικὸ ἄξονα τοὺς κλάδους τῆς δημόσιας τάξης καὶ τῆς ἀσφάλειας, τὶς ἐνοπλές δυνάμεις, τὸν νόμο — ἐγγύηση τοῦ κοινωνικοῦ κατεστημένου — καὶ τὴν πειθαρχία. Αὐτὴ ἡ ἐναγώνια πρόσβλεψη στὸν μηχανισμὸ καταστολῆς σὰν ἀναγκαῖο καὶ ἀπαραίτητο ὄρου ἐπιβίωσης θὰ σημάδευε, ἀναγόμενη σὲ ἰδεολογία, τὴν μετέπειτα πολιτικὴ σκέψη ὅσων θὰ κυβερνοῦσαν αὐτὸν τὸν τόπο.

Ὁ ἴδιος ὁ «Λόγος τῆς Ἀπελευθερώσεως» τοῦ Παπανδρέου περιεῖχε μιὰ σειρά ἀπὸ ἕλλες ἐπαγγελίες (δίκαιη κατανομή τοῦ ἐθνικοῦ εἰσοδήματος, κάθαρση τοῦ κρατικοῦ μηχανισμοῦ, ἐλευθερίες καὶ ἀκόμα καὶ Λαο-

7. Γῶρα ἀπὸ τὸ σχέδιο βλ. : FO 371/43694 R. 16924.

κρατία...), οί όποιες όμως φάνταζαν μόνο σάν δημαγωγικές. Αύτή καθ' έαυτή ή συγκρότηση και ή σύνθεση του συνασπισμού τών άρχόντων στρωμάτων έμπειρειίχε τήν ανάγκη όχι μόνο νά διατηρηθεί τó προπολεμικό status quo, αλλά και εκείνο τó νέο άκόμα πού δημιουργήθηκε μέσα στην κατοχή με τήν οίκονομική και κοινωνική άνοδο όρισμένων κοινωνικών χώρων. Στην κατεύθυνση τής κοινωνικής δικαιοσύνης, ή κυβέρνηση Παπανδρέου δέν μπορούσε νά κάνει τó παραμικρό βήμα χωρίς νά θέσει σέ κίνδυνο τήν ίδια της τήν ύπόσταση, τις ίδιες τις ίσορροπίες πού τήν στήριζαν, τήν ίδια της τήν φυσιογνωμία καθώς και εκείνη του κοινωνικού χώρου πού τήν άνέδειξε.

Οί επαγγελίες αυτές είχαν σάν άπαραίτητο έπιστέγασμα τήν άναζήτηση μιās «Μεγάλης Έλλάδος», όχι στο μέγεθος εκείνης του Βενιζέλου, αλλά τουλάχιστο με τήν Βόρεια Ήπειρο, με επέκταση τών μακεδονικών και τών θρακικών συνόρων προς τά βόρεια, με τά Δωδεκάνησα και, φυσικά, χωρίς τήν Κύπρο. ΈΟ πολιτικός στόχος ήταν ή άναβίωση μιās παραλλαγής τής Μεγάλης Ίδέας πού μέχρι τήν τότε πρόσφατη περίοδο είχε αποδείξει ότι συγκινούσε τόν λαό. Άπέναντι στα όνειρα του άριστερου συνασπισμού κτιζόταν ένα ιδεολογικό σχήμα με έντονες άναφορές στο παρελθόν. ΈΟ κυρίαρχος συνασπισμός μιλούσε για τó μέλλον άναφερόμενος στα παλιά όνειρα πού είχαν ήδη για πάντα χαθεί. Δείγμα τής μεγάλης κρίσης πού περνούσαν οί προοπτικές του.

Πουθενά, μα πραγματικά πουθενά δέν διαφαινόταν μιá διαφορετική προοπτική για τόν συνασπισμό τής συνέχειας. Κανένα μεγάλο όνειρο, κανένα μεγάλο σχέδιο για τó μέλλον. ΈΗ πάλη για τήν επιβίωση κάλυπτε τά πάντα. Οί άλλοι δρόμοι ήταν κλειστοί, ύποταγμένοι στον κεντρικό στόχο. ΈΗ δόμηση τών χώρων πού θα κυβερνούσαν τήν Έλλάδα μέσα σέ τέτοιες συνθήκες χάραξε βαθιά τήν μέθοδο διακυβέρνησης αυτού του τύπου. Τά μεγάλα σχέδια, οί μακροπρόθεσμες προβλέψεις και προοπτικές θα άπουσίαζαν και στα χρόνια πού άκολουθήσαν. ΈΗ χώρα θα βάδιζε με βάση τó καθημερινό, με βάση τó «μπάλωμα», με βάση τήν λογική του «βλέποντας και κάνοντας». ΈΗ πηγή του τρόπου αυτού τής διακυβέρνησης ήταν σέ ένα βαθμό και οί μέρες τής άγωνίας του 1944.

Ο ΣΥΝΑΣΠΙΣΜΟΣ ΤΟΥ ΕΑΜ

ΈΟ συνασπισμός τής άριστεράς δέν είχε τó ίδιο με τούς άντιπάλους του πρόβλημα προοπτικών. Ήταν ό συνασπισμός πού έβαζε νέες προτάσεις για τήν εξέλιξη τής νεοελληνικής κοινωνίας, πού επαγγέλλονταν τήν άνατροπή του παλιού. Είχε έναν ένεργητικό ρόλο πού του άφηνε άνοιχτές πολλές επιλογές. Δέν είχε τίποτε, σκόπευε νά άποσπάσει και νά καταχτήσει — νά διαμορφώσει. Μιά πληθώρα δρόμων άνοίγονταν μπροστά του.

Το πρόβλημα γεννιόταν μέσα σ' αυτόν τον συνασπισμό σ' αν συνάρτηση ακριβώς της πληθώρας των δυνατών επιλογών. Οί βασικές κατευθύνσεις είχαν έδω διαφορές, τόσο στη βάση όσο και στην κορυφή. Οί Άριστοί Φιλελεύθεροι, οί άγροτιστές, οί διάφορες προσωπικότητες της άριστορας και της δημοκρατίας είχαν διαφορετικές ως ένα σημείο άπόψεις για τó μέλλον. Πηγή αυτών των διαφωνιών ήταν τόσο ή άναπαραγωγή παλιότερων πολιτικών θέσεων και καταστάσεων, όσο και οί πραγματικές κοινωνικές αντίθεσεις που ύπηρχαν άνάμεσα στους πολίτες που άκολουθούσαν τó ΕΑΜ και την ΠΕΕΑ. Ή σχετική με τις βασικές επιλογές διαμάχη ύπηρχε και μέσα στο ίδιο τó ΚΚΕ. Και έδω έπαιρνε μεγάλη σημασία, μιá και τó κόμμα αυτό καθόριζε σε μεγάλο βαθμό τις εξελίξεις των πραγμάτων.

Ύπηρχε πρώτα ή ίδια ή φυσιογνωμία του κόμματος. Ό γενικός κανόνας που διατύπωσε ό Hobsbawm για τá κομμουνιστικά κόμματα του μεσοπολέμου, ότι προέρχονταν δηλαδή άπό τόν (άποτυχημένο) γάμο μεταξύ της έθνικης άριστορας και των ιδεών και σχημάτων που προέκυψαν άπό την μπολσεβίκικη έπανάσταση, είχε την σημασία του και για την συγκεκριμένη κατάσταση. Τó ΚΚΕ προσπαθούσε να εφαρμόσει την γενική γραμμή του παγκόσμιου κομμουνιστικού κινήματος στις ειδικές καταστάσεις της χώρας. Τό ένα δέν ανταποκρινόταν άναγκαστικά στο άλλο. Με αυτό τόν τρόπο τó ΚΚΕ συνέχιζε να άναπτύσσει τó ΕΑΜ με την λογική του Έθνικου Μετώπου, την στιγμή που αυτό δέν ήταν παρά ένα τυπικά λαϊκό μέτωπο.⁸ Προσπαθούσε να έπεκτείνει την έθνικη ένότητα σε τέτοια πεδία ώστε να περιλαμβάνει και τόν ίδιο τόν πολιτικό αντίπαλο. Ταυτόχρονα, σπασμωδικά, έδω και εκεί, λειτουργούσε αντίστροφα. Άντικαθιστούσε την ένότητα με την λογική της μοναδικότητάς του σ' αν επαναστατικού ή άπελευθερωτικού φορέα και προκαλούσε μάταιες εκατόμβες αντιπάλων του.

Τό ΚΚΕ προσπαθούσε να ύλοποιήσει μιá πολιτική γραμμή που διαμορφώθηκε έρήμην της έλληνικης πραγματικότητας στα διεθνή κέντρα του παγκόσμιου κομμουνιστικού κινήματος. Σ' αν κεντρικό άξονα είχε την γραμμή της έθνικης ένότητας (άπό τόν Ζεύγο ως τόν βασιλιά), όπως εκφράζεται στις άναμνήσεις του Ίωαννίδη.⁹ Ή γραμμή αυτή χαρακτήριζε την τότε αντίληψη του κομμουνιστικού κινήματος. Με βάση την λογική αυτή, άναγνώριζε σ' αν μοναδικό στόχο τόν κατακτητή και τούς άμεσους άνοιχτούς συνεργάτες του.¹⁰ Τόσο οί Άγγλοι όσο και ή δομή των άρ-

8. Α. Έλεφάντης, «ΕΑΜ : Ίστορία και ιδεολογία», Ό Πολίτης, άρ. 5, Σεπτ. 1976, σ. 63-68.

9. Βλ. Γ. Ίωαννίδης, Άναμνήσεις, Άθήνα 1979, σ. 215.

10. Βλ. π.χ. ΚΟΜΕΠ καλοκαίρι 1944 και ιδιαίτερα τó τεύχος 30 (Σεπτέμβριος 1944).

χόντων στρωμάτων σάν σύνολο διέφευγαν τῆς προσοχῆς του καί θεωροῦνταν σύμμαχοι περισσότερο παρά στόχοι.

Σάν ἐναλλαχτική ἐπιλογή μιᾶς τέτοιας πολιτικῆς δέν μπορούσε παρά νά ἀναζητηθεῖ μία ἄλλη ἐγκεκριμένη ἀπό τὸ διεθνὲς κομμουνιστικὸ κίνημα. Πέρα ἀπὸ αὐτὸ τὸ πλαίσιο, τὸ ΚΚΕ δέν ἀναγνώριζε καμμία ἄλλη πολιτική, θεωρώντας τὴν μὴ κομμουνιστική. Ἐνῶ λοιπὸν ἡ λογική τῆς ἐθνικῆς ἐνότητας ἀπέρρεε ἀπὸ τὸ VII^ο Συνέδριο τῆς Κομμουνιστικῆς Διεθνoῦς καί τὴν ταχτική τοῦ Ἐνιαίου Μετώπου (ποῦ προοδευτικά, ὅσο ἀνέβαινε ὁ φασισμὸς καί ἀπειλοῦσε τὴν Σοβιετική Ἐνωση, πλάταινε καί ἐξελίσσονταν ὡσπου νά γίνει ἐθνικό), ἡ μόνη ἐναλλαχτική ἀντίληψη δέν μπορούσε παρά νά εἶναι ἡ προηγούμενη, δηλαδή ἐκείνη τοῦ VI^{ου} Συνεδρίου. Αὐτὴ ἦταν ἡ γραμμὴ τοῦ σοσιαλ-φασισμοῦ, τοῦ παν-φασισμοῦ καλύτερα.¹¹ Στὴν πραχτική τῆς ἐφαρμογῆ σήμαινε ὅτι ὅσοι δέν τάσσονταν μὲ τὸ ΚΚΕ ἢ τοὺς συμμάχους του μπορούσαν νά καταταχτοῦν στοὺς φασίστες καί νά ἀντιμετωπισθοῦν ἀνάλογα.

Στὰ 1944 ἡ ἐναλλαχτική αὐτὴ πολιτικὴ ἐφαρμόστηκε στὴν διάλυση τῆς ΕΚΚΑ καί σὲ ὅσα κατόπιν ἀκολούθησαν.¹² Ἡ ἴδια ἀντίληψη βάθυνη ἀκόμα περισσότερο στὴν Μακεδονία καί στὸν Μοριά, ὅπου ὁ ΕΛΑΣ βούλιαζε ὀλοένα καί περισσότερο στὸν βάλτο τοῦ ἐμφυλίου πολέμου.¹³ Οἱ παλινωδίες στὶς σχέσεις μὲ ΕΔΕΣ, ΕΚΚΑ, Τσαοὺς Ἀντών, καθὼς καί οἱ δισταγμοὶ γύρω ἀπὸ τὸν Λίβανο ἀπηχοῦσαν τὴν ἀντίθεση τῶν δύο αὐτῶν πολιτικῶν προτάσεων. Ὄταν τέθηκε τὸ ζήτημα τῆς κατάληψης τῆς Ἀθήνας, ἡ ἀντίθεση ἦρθε στὴν ἐπιφάνεια, καθὼς ἓνα μέρος τῆς ἀνώτατης ἡγεσίας τοῦ ΚΚΕ ἐτοίμαζε στρατιωτικὴ κατάληψη τῆς πόλης, ἐκκαθάριση τοῦ πολιτικοῦ μηχανισμοῦ καί τῶν ἀντιπάλων, δηλαδή τὸ κλασικὸ σενάριο μιᾶς ἐπανάστασης, ὅπως εἶχε διατυπωθεῖ ἀπὸ τὸ VI^ο Συνέδριο τῆς Τρίτης Διεθνoῦς. Ἡ ἄλλη λογική, ποῦ τελικὰ ἐπικράτησε, ἔρριχνε τὸ βάρος τῆς στὴν προετοιμασία μιᾶς εἰρηνικῆς ἀπελευθέρωσης, ὅπου ὁ ΕΛΑΣ θὰ φύλαγε τὴν τάξη καί τὴν ἡρεμία στὸ ὄνομα τῆς Ἐθνικῆς Ἐνότητας καί τῶν Μεγάλων Συμμάχων, ἀκολουθώντας πιστὰ τὶς ἐδηγίες καί τὸ πνεῦμα τῆς Καζέρτας.

Καί οἱ δύο αὐτοὶ δρόμοι ποῦ εἶχαν τὴν ἐγκριση τοῦ κομμουνιστικοῦ κινήματος ἦταν δρόμοι ἀδιεξόδου. Ἡ λογική τῆς ἐθνικῆς ἐνότητας δέν

11. Α. Ἐλεφάντης, *Ἡ ἐπαγγελία τῆς ἀδύνατης ἐπανάστασης*, β' ἐκδ., Ἀθήνα 1979, σ. 93.

12. Γιὰ μάταιη αἱματοχυσία στὴ διάλυση ΕΚΚΑ, βλ. Γ. Μανούσακας, *Χρονικὸ ἀπὸ τὴν Ἀντίσταση*, Ἀθήνα 1976, σ. 161 κέ.

13. Βλ. Θ. Μητσόπουλος, *Τὸ 30ὸ Σύνταγμα τοῦ ΕΛΑΣ*, Ἀθήνα 1978, ἰδιαίτερα σ. 208-209, 251, 260-261, 264 κ.ά. Ἐπίσης : Πρωτόπαππας - Κικίτσας, *Ἡ Χη μεραρχία τοῦ ΕΛΑΣ*, Ἀθήνα 1978.

μπορούσε να λύσει κανένα πρόβλημα, μιὰ και περιλάμβανε στους κόλπους της ἀκόμα και τούς στόχους, τις δυνάμεις δηλαδή ἐκείνες που θὰ ἔπρεπε νὰ ἐκτοπιστοῦν ἀπὸ τὴν ἑλληνικὴ πολιτικὴ σκηνὴ γιὰ νὰ προκύψει μιὰ ἀλλαγὴ. Ἡ ἐναλλαχτικὴ πολιτικὴ πάλι, στὶς τότε συνθήκες και ἰδιαίτερα στὶς εὐφλεκτες περιοχὲς ὅπως ὁ Μοριάς και ἡ Μακεδονία, ὀδηγοῦσε στὸν ἐμφύλιο πόλεμο και συσσώρευε ὄλους τούς παράγοντες που θὰ ἐκφραζόντουσαν και πάλι στὰ 1946-1949.

Τὰ δεδομένα τῆς πολιτικῆς συγκρότησης και πρακτικῆς τοῦ ΕΑΜ θὰ μπορούσαν ἴσως νὰ μεταβληθοῦν ἐκεῖ ὅπου ἐρχόντουσαν σὲ ἐπαφὴ μὲ τὴν πραγματικότητα τῆς χώρας. Καὶ πρὶν ἀπ' ὅλα θὰ μπορούσαν νὰ προσαρμοστοῦν στὴν θέληση αὐτοῦ τοῦ κόσμου που ἀποτελοῦσε τὸ ΕΑΜ, τὸ ἀκολουθοῦσε και εἶχε συνδέσει—ὅπως και τότε ἦταν ἀπ' ὄλους κατανοητό—ἀκόμα και τὶς προσωπικὲς τύχες του μαζὶ του.

Ἡ κοινωνικὴ σύνθεση ἢ καλύτερα ὁ ταξικὸς χαρακτήρας τοῦ ΕΑΜ δὲν ἦταν κάτι τὸ συγκεκριμένο και περιορισμένο. Ἡ εὐρύτητά του στὸν κοινωνικὸ τομέα τὸ ἔκανε ἐντυπωσιακὰ διαταξικὸ, καθὼς εὐδοκίμοῦσε τόσο στὰ μεσαία και μικροαστικὰ στρώματα τῶν πόλεων ὅσο και στὸν ἐργατικὸ ἢ και ἀγροτικὸ χῶρο. Ὁ ἴδιος ὁ πυρήνας τοῦ συνασπισμοῦ, τὸ ΚΚΕ, δὲν φαίνεται νὰ εἶχε σαφέστερους κοινωνικοὺς ὀρίζοντες. Στὴν Ἀπελευθέρωση ἢ μεγάλη πλειοψηφία τῶν 400.000 μελῶν του εἶχε σὰν προέλευση τὸν ἐπαρχιακὸ, ἀγροτικὸ χῶρο.

Οἱ προερχόμενοι ἀπὸ τὸν χῶρο αὐτὸ ἀγωνιστὲς ἢ ὄπαδοὶ δὲν εἶχαν σίγουρα λειτουργήσει ἔξω ἀπὸ τὸ καθεστῶς τῆς μικροϊδιοκτησίας τῆς ἑλληνικῆς ὑπαίθρου και, ἀνάλογα, δὲν μπορεῖ νὰ εἶχαν ἀπαλλαγθεῖ ἀπὸ τὰ ὑπάρχοντα σὲ τέτοιες καταστάσεις παραδοσιακὰ σχήματα, ιδέες, πιστεύω και ἤθη. Ἡ ἀνυπαρξία ἢ ἡ ἀνυποληψία τοῦ κρατικοῦ μηχανισμοῦ στὴν κατοχὴ και ἡ ὑποκατάστασή του σὲ ὀρισμένους τρόπους ἀπὸ μαζικὲς ὀργανώσεις εἶχε τὴν δικὴ της σημασία, ἀλλὰ δὲν εἶναι εὐκολο νὰ προσδιοριστεῖ τὸ κατὰ πόσο ἐπέδρασε στὴν κοινωνικὴ δυναμικὴ τῶν ἀνθρώπων αὐτῶν και τούς ἀπάλλαξε ἀπὸ τὰ ἰδεολογήματα τοῦ μεσοπολέμου. Ἡ δυναμικὴ αὐτὴ ἢ ἴδια ἐξῆλλου δὲν ἐπέτρεπε τολμηρὰ ὀράματα. Γιὰ τούς περισσότερους ἀγρότες τὸ ὀικονομικὸ πρόβλημα τοῦ μικροῦ κλήρου και τῆς διάθεσης τῆς παραγωγῆς τους εἶχε τὴν γεωγραφικὴ παράστασή του στὸ γεγονός ὅτι σὲ τελευταία ἀνάλυση ἢ ὑπαίθρος ἦταν ἤδη παράρτημα στὴν ὑπηρεσία τῆς πόλης και εἰδικότερα τῆς Ἀθήνας. Λίγο ἀργότερα ἂν προεκτείνουμε τὸ ζήτημα, ἢ σὲ μεγάλη κλίμακα μετανάστευση πρὸς τὶς πόλεις ἢ τὸ ἐξωτερικὸ δείχνει τὸ μέγεθος τοῦ δομικοῦ προβλήματος τῆς ὑπαίθρου. Ἡ δυναμικὴ δηλαδή τοῦ χώρου τῆς ὑπαίθρου και ἰδιαίτερα τοῦ ὀρεινοῦ δὲν εἶχε ἄμεση κοινωνικὴ (ἢ ταξικὴ) μορφή, ἀλλὰ γενικότερη δομικὴ και γεωγραφικὴ.

Μιά τέτοια δυναμική, όπου οί στόχοι εἶναι δυσδιάκριτοι (ἐκτὸς ἀπὸ τὸν κατακτητή), δὲν εὐνοοῦσε μιὰ κίνηση μὲ ξεκάθαρες κοινωνικὲς προοπτικὲς.

Κάτι ἀνάλογο συνέβαινε καὶ μὲ τὰ μεσαῖα ἢ μικροαστικὰ στρώματα τῶν πόλεων. Αὐτοὺς τοὺς δημόσιους καὶ ἰδιωτικούς ὑπαλλήλους, ἐκπαιδευτικούς, ἐπιστήμονες, ἐπαγγελματίες, τεχνικούς, βιοτέχνες, μικροεμπόρους ποὺ βρίσκουμε μπροστὰ μας κάθε φορὰ ποὺ θὰ θελήσουμε νὰ πλησιάσουμε τὸ ΕΑΜ. Αὐτοὺς ποὺ ἀποτελοῦσαν τὴν συντριπτικὴ πλειοψηφία τῶν στελεχῶν του.

Ὁ κοινωνικὸς τους χῶρος ἔζησε πολὺ ἄσκημες στιγμὲς στὴν κατοχή, ἐπειδὴ σὲ μεγάλο ποσοστὸ βρισκόντουσαν οικονομικὰ ἐξαρτημένοι, ἄμεσα ἢ ἔμμεσα, ἀπὸ τὸν κρατικὸ μηχανισμό. Ὅταν αὐτὸς ἔπαψε νὰ λειτουργεῖ παρασέρνοντας μαζί του καὶ ἄλλους χῶρους (Γράπεζες, νόμισμα κ.λ.π.), παρουσιάστηκε πρόβλημα ἐπιβίωσης γιὰ ὅλον αὐτὸν τὸν κόσμον. Καὶ ἐπειδὴ εἶδαν τὸν χάρο μὲ τὰ μάτια τους, ἦταν ιδιαίτερα μαχητικοὶ σὲ ὅ,τι ἀφοροῦσε τὸ δικαίωμά τους στὴν ζωὴ καὶ στὴν ἐλευθερία. Καὶ σίγουρα, στὸν χῶρο αὐτὸ γεννιόντουσαν ἰδέες. Μιὰ Ἑλλάδα ἰσχυρή, αὐτοδύναμη, ἀνεξάρτητη, σύγχρονη, ἐλεύθερη, ποὺ θὰ μπορούσε ν' ἀποτρέψει τὴν ἐπανάληψη τῶν θλιβερῶν αὐτῶν ἡμερῶν. Καὶ ἓνα Κράτος, ἓνας κρατικὸς μηχανισμὸς, κεντρικὸς ἄξονας αὐτῆς τῆς κοινωνίας, ἱκανὸς νὰ παρεμβαίνει στὸν ὀρθολογισμὸ τοῦ χῶρου.

Ἄλλὰ, ἐὰν οἱ ἐπιθυμίες αὐτὲς ἐκφραζόντουσαν, στὴν οὐσία τους δὲν ἦταν ἀνατρεπτικὲς. Ὁ δημόσιος ὑπάλληλος ζητοῦσε ἓνα Κράτος ποὺ θὰ τὸν τρέφει, θὰ τοῦ ἐξασφαλίζει κοινωνικὴ θέση καὶ ἐξουσία καὶ ὁ βιοτέχνης ἢ ὁ ἔμπορος ἓνα Κράτος ποὺ θὰ τοῦ δανεῖζει, θὰ τὸν ἀσφαλίζει στὶς ἀτυχίες καὶ γενικὰ θὰ τὸν προστατεύει. Κρατικὸς μηχανισμὸς δηλαδή ποὺ θὰ ἦταν καλύτερος ἀπὸ ἐκεῖνον τοῦ μεσοπολέμου ἀλλὰ θὰ εἶχε σὲ κάθε περίπτωσι τὸν ἴδιο χαρακτήρα.

Ἡ ἴδια ἢ ἐργατικὴ τάξη, πάνω στὴν ὁποία φιλοδοξοῦσε τὸ ΚΚΕ νὰ στηρίξει τὴν πολιτικὴ του, ἦταν προβληματικὴ. Ὁ Μπαρτζιώτας,¹⁴ περιγράφει τὴν ἐξέλιξη τῶν κομματικῶν δυνάμεων στὴν Ἀθήνα-Πειραιᾶ, βασικὸς ἐργατικὸς χῶρος, ὡς ἑξῆς :

*Ανοιξη 1942	: 1.200 μέλη
*Ανοιξη 1943	: 2.700 μέλη
Νοέμβριος 1943	: 12.400 μέλη (μετὰ τὴν αὐτοδιάλυση τῆς Κ.Δ.)
*Απρίλιος 1944	: 15.000 μέλη
Αὔγουστος 1944	: 20.000 μέλη
ἀρχὲς Ὀκτ. 1944	: 30.000 μέλη
τέλη Ὀκτ. 1944	: 35.000 μέλη

14. Β. Μπαρτζιώτας, *Ἡ Ἑθνικὴ Ἀντίσταση*, Ἀθήνα 1979, σ. 262.

Ο Χατζής μιλά¹⁵ για 13.500 μέλη τον Σεπτέμβριο του 1944, από τα οποία τα 70% ήταν εργάτες. Το ποσοστό αυτό πρέπει να εκφράζει την κατάσταση, αν και στον όρο εργάτες σίγουρα υπάρχουν και άλλοι εργαζόμενοι.

Η έντυπιακή αριθμητική άνοδος, έστω και σε εργάτες, σε εποχή εθνικής περισσότερο παρά τυπικά ταξικής κινητοποίησης, αφήνει να εννοηθούν μερικά από τα προβλήματα. Σε όλα τα επίσημα κείμενα του ΚΚΕ, (κείμενα Β' Πανελλαδικής Συνδιάσκεψης - Δεκέμβριος 1942, κείμενα 10ης ολομέλειας κ.ά.), θίγεται με έμφαση το ζήτημα της έλλειψης άφομοίωσης των νέων μελών, της παραμέλησης της εσωκομματικής ζωής και της μη κατανόησης της κομματικής γραμμής από την βάση. Κάθε φορά που θίγεται το ζήτημα του εργατικού ΕΑΜ, διαπιστώνεται η καθυστέρησή του στην οργάνωση της εργατικής τάξης και κύρια των ανέργων.¹⁶ Είναι χαρακτηριστική τέλος η άμεση συρρίκνωση των κομματικών οργανώσεων μετά την Βάρκιζα.

Οι κινητοποιήσεις της άριστερας στην κατοχή, ειδικά στην Αθήνα, είτε εκείνες για την επιβίωση, είτε κατά της πολιτικής επιστράτευσης ή της καθόδου της Βουλγαρίας, είτε τέλος εκείνες του καλοκαιριού του 1944 ενάντια στην τρομοκρατία, έβρισκαν πάντα μια πρόθυμη απήχηση σε πολύ κόσμο. Τα πατριωτικά συνθήματα, οι εκκλήσεις και οι προσκλήσεις για αγώνα ενάντια στον κατακτητή και τους προδότες συναντούσαν σε κάθε περίπτωση την όμοφονία του λαού που άκολουθοῦσε τον συνασπισμό. Η διάθεση όμως των ίδιων αυτών ανθρώπων να προχωρήσουν σε μετέπειτα κοινωνικά βήματα είναι τόσο θολή, όσο ήταν τότε και η επαγγελία της μορφής αυτών των βημάτων.

Στις αρχές του 1944, στην 10η ολομέλεια της Κεντρικής Επιτροπής του ΚΚΕ, εκθειάζοταν η γέννηση του λαϊκού Κράτους στα βουνά, προγραμματιζόταν η λαϊκή κυβέρνηση και η λαοκρατική λύση του εσωτερικού προβλήματος. Ταυτόχρονα όμως με αυτές τις διακηρύξεις, μεθοδεύονταν επιδιώξεις για ολοένα και πλατύτερη ανάπτυξη της ήδη πλατειάς (στις επιδιώξεις) εθνικής ενότητας. Την με κάθε θυσία δηλαδή συνεννόηση και ενοποίηση με τα αστικά κόμματα, τις «έθνικές οργανώσεις», την ίδια την κυβέρνηση Τσουδερού, με σκοπό την δημιουργία κυβέρνησης εθνικής ενότητας.

Το ΚΚΕ ξαναδημιουργούσε στην κατοχή τα λάθη του στον μεσοπόλεμο. Το 1935-1936 πολέμησε την διχτατορία του Μεταξά που πλησίαζε, βασιζόμενο στην υπόθεση ότι ο επιδιωκόμενος σύμμαχος, το κόμμα των

15. Θ. Χατζής, *Η νικηφόρα επανάσταση που χάθηκε*, τ. ΙΙΙ, Αθήνα 1979, σ. 127.

16. Βλ. ΚΚΕ, *10 χρόνια αγώνα*, σ. 202.

Φιλελευθέρων, θά κρατούσε μιὰ ἀντι-βασιλική καὶ ἀντι-δικτατορική στάση.¹⁷ Ὁ συμβιβασμὸς τοῦ κόμματος αὐτοῦ μὲ τὸν βασιλιά δὲν φάνηκε νὰ πρόσθεσε λίγη ἐμπειρία στὴν πολιτικὴ σκέψη τῶν ἡγετῶν τοῦ ΚΚΕ. Ἡ λογικὴ τῆς ὅσο τὸ δυνατό πλατύτερης ἐνότητας ἐξακολούθησε τὴν ἀνάπτυξή της. Τὸ 1943-1944, γιὰ νὰ ἐπιτευχθεῖ ἓνα καθεστῶς ἀνεξαρτησίας καὶ λαοκρατίας, διαλέχθηκε ὁ δρόμος τῆς συμμαχίας καὶ τῆς συνεργασίας (δὲν ἐπρόκειτο ἀπλᾶ καὶ μόνο γιὰ συνεννόηση), μὲ τὶς κυβερνήσεις τοῦ Καίρου.

Ὁ ἐσωτερικὸς ἐχθρὸς περιορίστηκε στοὺς ἐπιφανέστερους συνεργάτες καὶ παράγοντες τοῦ κατοχικοῦ κράτους. Σὰν σημεῖο ἄμεσης πολιτικῆς διαφοροποίησης ἐπιλέχθηκε τὸ πολιτειακὸ ζήτημα, ἢ μὴ ἐπάνοδος τοῦ Γεώργιου. Στὸ θέμα αὐτό, τὸ ρολοὶ εἶχε σταματήσει στὰ 1936. Στὰ 1944, ἡ ἀντίθεση ποὺ διασποῦσε τὴν ἐλληνικὴ κοινωνία, εἶχε βαθιεῖς δομικὲς καὶ κοινωνικὲς ρίζες. Τὸ ΚΚΕ τὴν περιορίσει ἀναβιώνοντας — στὰ πλαίσια πάντα τῆς πολιτικῆς τῆς ἐθνικῆς ἐνότητας— μιὰ ἐνδο-αστικὴ ἀντίθεση καὶ ἀνάγοντας τὴν λύση της σὲ κεντρικὸ ζήτημα οὐσίας.

Ἄν καὶ τὸ ΚΚΕ εἶχε ἐπιτύχει σὲ μεγάλο βαθμὸ νὰ σπάσει τὴν ἰδεολογία καὶ τὴν λαϊκὴ βάση τοῦ ἀστισμοῦ, ἀσχολήθηκε μὲ τὸ πῶς θὰ ἔβγαζε τοὺς πολιτικοὺς φορεῖς τοῦ τελευταίου ἀπὸ τὴν προβληματικὴ πολιτικὴ τους θέση, χαρίζοντάς τους μιὰ εἰκόνα δημοκρατίας καὶ ἀντιστασιακοῦ χαρακτήρα.

Ἡ πολιτικὴ ἀπέναντι στοὺς Ἕλληνας εἶχε τὰ ἴδια χαρακτηριστικά, ἐνισχυμένα μάλιστα καὶ ἀπὸ τὴν θεωρία τοῦ «Μεγάλου Ἀντιφασιστικοῦ Συνασπισμοῦ». Ἡ συνεργασία (καὶ ὄχι ἀπλᾶ ἡ συνεννόηση) μὲ αὐτοὺς ἐπιδιώχθηκε μὲ ἰερὴ ἐπιμονή. Ἡ πραγματοποίησή της θεωρήθηκε ὕψιστος πολιτικὸς στόχος καὶ μὲ αὐτὸν τὸν τρόπο βρέθηκε τὸ λαϊκὸ κίνημα νὰ χτίζει τὴν ἐθνικὴ ἀνεξαρτησία ἀπὸ κοινῶ μὲ τοὺς κύριους ὑπονομευτές της.

Οἱ ἀντιφάσεις αὐτὲς τῆς γενικῆς πολιτικῆς κατεύθυνσης τοῦ λαϊκοῦ κινήματος εἶχαν τὰ ὁρατά τους ἀποτελέσματα καὶ χαρακτήριζαν ὅλες τὶς πράξεις του. Ἡ ΠΕΕΑ δημιουργήθηκε τὸν Μάρτιο τοῦ 1944, πῆρε μὲ τὴν διεύρυνσή της τὸν Ἀπρίλιο μιὰ πραγματικὰ κυβερνητικὴ μορφή, μόνο καὶ μόνο γιὰ νὰ ἐνταχθεῖ λίγο ἀργότερα, σὰν ἓνα μικρὸ της τμήμα, στὴν κυβέρνηση τῆς ἐθνικῆς ἐνότητας ὅπου κυριαρχοῦσε ὁ παλιὸς πολιτικὸς κόσμος.

Οἱ ἀντιφάσεις ἐκδηλώθηκαν μὲ δριμύτητα καὶ στὴν φάση τῆς ἀπελευθέρωσης. Στις 2 τοῦ Αὐγούστου, ἡ Κεντρικὴ Ἐπιτροπὴ τοῦ ΚΚΕ ἀποφασίσει τὴν γενικὴ κινητοποίηση τῶν δυνάμεων τοῦ λαϊκοῦ κινήματος γιὰ τὴν ἀπελευθέρωση τῆς χώρας. «Ὅλοι ἐπὶ ποδὸς πολέμου...». Ὁ ΕΛΑΣ

17. Α. Ἐλεφάντης, *Ἡ ἐπαγγελία...*, β.π., σ. 244.

προσανατολίστηκε στην άπελευθέρωση τών μεγάλων πόλεων και πάρθηκε άπόφαση νά ενισχυθεί ιδιαίτερα ή 'Ομάδα Μεραρχιών τής Στερεάς πού θά είχε σάν στόχο τήν άπελευθέρωση τής 'Αθήνας. Στα τέλη του Αυγούστου, τά γράμματα του Σιάντου (τά προσωπικά σημειώματα τών ήγετών ήταν πλέον παγιωμένη μορφή καθοδήγησης στο ΚΚΕ) επιβεβαίωσαν αυτόν τόν προσανατολισμό.¹⁸ Στις 3 Σεπτεμβρίου όμως όρκίστηκαν οί ύπουργοί τής άριστερας στην κυβέρνηση του Παπανδρέου. Το θέμα τής άπελευθέρωσης τής 'Αθήνας άπό τόν ΕΛΑΣ παρέμεινε άνοιχτό ώς τις 26 του μήνα, όποτε και ύπογράφηκε ή Συμφωνία τής Καζέρτας. Παρά τήν ύπαρξη διαφωνιών και ίσως και άντίθετων προσανατολισμών, οί κυβερνητικοί εκπρόσωποι (άριστεροί και κομμουνιστές μαζί) άκύρωσαν μεθοδικά όλους τους προσανατολισμούς του ΕΛΑΣ. Τελικά στην 'Αθήνα οί στρατιωτικές δυνάμεις του ΕΑΜ, άντι νά καταλάβουν τήν πόλη, μπήκαν κάτω άπό τις διαταγές του Σπηλιωτόπουλου, παράγοντα του κατοχικού κράτους και κατ' έξοχήν εκπρόσωπου του τμήματος εκείνου τών ήγετικών προσωπικοτήτων πού απέκτησε τήν ισχύ του κάτω άπό τήν γερμανική προστασία.¹⁹

Σέ άντίθεση, ύπηρεξαν άλλες πράξεις ή σχέδια. Τα σχέδια για αϊφνίδια στρατιωτική ένέργεια στην 'Αθήνα, σύλληψη και έκτόπιση τών πολιτικών άντιπάλων.²⁰ 'Η άπελευθέρωση τής Θεσσαλονίκης άπό τόν ΕΛΑΣ παρά τήν συμφωνία τής Καζέρτας και ή εγκατάσταση εκεί έαμικών άρχών. 'Η διάλυση τέλος του Τσαούς 'Αντών, τών χιλιάδων «ένόπλων» στο Κιλκίς, καθώς και ή δράση του 'Αρη Βελουχιώτη στον Μοριά.

'Η καταλυτική παρουσία αυτών τών άντιθέσεων ενισχύθηκε άπό το γεγονός ότι το ΚΚΕ λειτουργούσε ύποτονικά σάν δημοκρατικός συλλογικός μηχανισμός. 'Η τεράστια μάζα τών νέων μελών είχε μόνο σχετική ευθύνη γι' αυτό. 'Η άρχή τής κατοχής είχε βρει το ΚΚΕ με 200 περίπου μέλη έλεύθερα και 2.000 στις φυλακές. Δεδομένου ότι το 1936 είχε 17.500 μέλη και ύπολογίζοντας τις έπιρροές, μπορούμε νά ποϋμε ότι και άν δέν ύπόγραψαν δήλωση και οί 45.000 πού άναφέρει ο Κούσουλας,²¹ πάντως ένας σημαντικός άριθμός πήρε τόν χαρακτηρισμό του «δηλωσία». Το ΚΚΕ στηρίχθηκε στα πρώτα του βήματα στην κατοχή, αλλά και άργότερα, σε αυτός ακριβώς τούς «δηλωσίες»,²² στους όποιους όμως δέν άναγνώριζε

18. Θ. Χατζής, *δ.π.*, τ. III, σ. 73-74.

19. Το άποτέλεσμα ήταν μιá άπίθανη κατάσταση στην 'Αθήνα, όπου ή «X» μετέφερε δπλα για τήν Χωροφυλακή και τήν 'Αστυνομία με τήν άνοχή του ΕΛΑΣ, όπου όλος ο κόσμος προσπαθούσε νά συνεννοηθεί με τους Γερμανούς για νά του παραδώσουν τήν έξουσία, όπου κατοχικοί παράγοντες βρίσκονταν νά συνεργάζονται με το ΕΑΜ για τήν τάξη...

20. Βλ. Γ. 'Ιωαννίδης, *δ.π.*, σ. 282, 288-291.

21. D. Koussoulas, *Revolution and Defeat*, Λονδίνο 1965, σ. 130.

22. Π. Δανιηλίδης, Σύνέντευξη στον γράφοντα.

περίπου πολιτικά δικαιώματα. Άν συνυπολογίσουμε ότι και από τὰ ἐλεύθερα μέλη πολλοὶ ἦταν ἀναμεμιγμένοι σὲ σχήματα ὅπως τῆς «Προσωρινῆς Διοικήσεως» ἢ τῆς «Παλαιᾶς Κεντρικῆς Ἐπιτροπῆς», ποὺ εἶχαν χαρακτηριστεῖ ἐπίσημα σὰν ὑποπτα ἢ καὶ «χαφιέδικα», καὶ εἶχαν χάσει καὶ αὐτοὶ — σὲ μικρότερο βαθμὸ — τὸ δικαίωμα λόγου καὶ κύρια τὸ δικαίωμα ἀντίλογου, τότε καταλαβαίνουμε τὸ πῶς δημιουργήθηκε ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τῆς κατοχῆς μία ἡγεσία αὐτοδύναμη καὶ αὐτόφωτη στὸ λαϊκὸ κίνημα. Ἡγεσία καθαρῆ, «ἀδιάλλακτη» καὶ «ἀδιάφορη ἀπὸ τὸν ταξικὸ ἐχθρό», ποὺ βρέθηκε ὅμως ἀπὸ τὴν ἀπομόνωση τῶν φυλακῶν στὴν σχετικὴ ἀπομόνωση τῆς παρανομίας καὶ μάλιστα χωρὶς συνεργάτες. Σημεῖο ἔτσι μονοσήμαντης ἀναφορᾶς τῆς ἦταν οἱ κατευθυντήριες γραμμὲς τοῦ παγκόσμιου κομμουνιστικοῦ κινήματος καὶ πρωταρχικὸ μέλημά της ἢ διατήρηση τῆς «καθαρότητας» τῆς γραμμῆς καὶ ἡ ἀποφυγὴ «παραστρατημάτων». Μέλημα καὶ ἀγωνία της ποὺ ἀπέκλειε σημαντικὲς πρωτοβουλίες ἀπὸ τὴν πλευρὰ της.

Μέσα ἀπὸ αὐτὲς τὶς προϋποθέσεις, οἱ πολιτικὲς, κοινωνικὲς καὶ οικονομικὲς προοπτικὲς τοῦ λαϊκοῦ συνασπισμοῦ διαγράφηκαν πολὺ ἀφηρημένα. Ἡ ἡγετικὴ ὁμάδα τοῦ ΚΚΕ, ἐνῶ εἶχε συγκροτηθεῖ καὶ παγιωθεῖ μὲ βάση τὴν ἐπιδίωξη μιᾶς «κλασικῆς» ἐπανάστασης μὲ ἀδρὰ ταξικὰ χαρακτηριστικά, μὲ τὸ προλεταριάτο ἐπικεφαλῆς, βρέθηκε ἀπὸ τὰ πράγματα νὰ καθοδηγεῖ ἓναν πλατὺ λαϊκὸ συνασπισμὸ. Τὸ πρόβλημά της ἐντείνονταν ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι ἀναζητοῦσε μιὰ προοπτικὴ ὀλοκλήρωσης τῆς ἐνότητας καὶ τὴν μεταβολὴ τῆς σὲ πανεθνικὴ, πράγμα ποὺ τὴν ἀνάγκαζε στὸ ἐπίπεδο τοῦ λεξιλογίου καὶ τῆς πολιτικῆς λογικῆς καὶ πρακτικῆς νὰ περιορίζεται σὲ «ἐθνικὰ» θέματα. Ἡ ἡγεσία τοῦ ΚΚΕ πῆρε ἔτσι μιὰ «ἐθνικὴ» μορφή, ἐρήμην τῆς ἐργατικῆς τάξης, προῖον τῆς ὁποίας ὑποστήριζε πῶς ἦταν, ἀλλὰ καὶ ἐρήμην ἀκόμα τοῦ λαϊκοῦ συνασπισμοῦ ποὺ ἐκφραζόταν μέσα ἀπὸ τὸ ΕΑΜ. Ὑπῆρχε δηλαδὴ ἓνα φαινόμενο ἀποξένωσης τῆς ἡγεσίας αὐτῆς ἀπὸ τὰ δρώμενα, ἀπὸ τὶς κοινωνικὲς δυνάμεις ποὺ τὴν ἀκολουθοῦσαν καὶ φυσικὰ ἀπὸ τὰ συμφέροντα καὶ τὶς προοπτικὲς τους. Ἴσως νὰ ἐκφράσουμε καλύτερα τὸ φαινόμενο λέγοντας πῶς τὸ ΚΚΕ λειτουργοῦσε σὲ ἓναν ἰδιόκτητο, ἰδιωτικὸ καὶ φανταστικὸ πολιτικὸ χῶρο. Ἡ ἔμπνευση ἀπὸ μιὰ πολιτικὴ ποὺ δὲν πῆγάζε ἀπὸ τὶς καταστάσεις τῆς στιγμῆς καὶ τοῦ τόπου, ἔκανε ὥστε ἡ ἀπομόνωση τῆς ἡγετικῆς ὁμάδας νὰ μὴν εἶναι μόνο — ὅπως προαναφέραμε — πρακτικὴ, ἀλλὰ καὶ βαθιὰ ἰδεολογικὴ καὶ πολιτικὴ. Ἐδῶ μπορεῖ καὶ λειτουργεῖ τὸ φαινόμενο τῆς συνεχοῦς ὑποταγῆς τῶν ἐντυπωσιακὰ μόνων ἡγετῶν τοῦ λαϊκοῦ κινήματος στὶς πιέσεις διαφόρων χώρων, εἴτε στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ κινήματος (π.χ. Σβῶλος καὶ φιλελεύθεροι),²³ εἴτε στὸ ἐξωτερικὸ, στὶς πολυάριθμες διαπραγματεύσεις.

23. Μ. Παρτσαλίδης, *Διπλὴ ἀποκατάσταση τῆς Ἐθνικῆς Ἀντίστασης*, Ἀθήνα 1978, σ. 148 : γιὰ πιέσεις Σβῶλου.

Ὁ γάμος ποὺ περιέγραψε ὁ Hobsbawm εὐκόλα, ὅπως φαίνεται, στὶς κρίσιμες καταστάσεις, κατέληγε στὸ διαζύγιο. Μιὰ ἐθνικὴ, ἀριστερὴ, λαϊκὴ κίνηση δημιουργήθηκε στὰ πλαίσια τοῦ ΕΑΜ. Μοιράζοντας ὁμως τὸ νοικοκυριό της μὲ τὴν «διεθνοποιημένη» ἀριστερὰ τῆς Γ' Διεθνoῦς —ποὺ γεννήθηκε ἀπὸ τὴν μπολσεβίκικη ἐπανάσταση—, γινόταν ἀναποτελεσματικὴ, μιὰ καὶ τὰ ἐνδιαφέροντα τοῦ ἐνὸς δὲν ἀντιστοιχοῦσαν στὰ συμφέροντα τοῦ ἄλλου. Ὁ γάμος εἶχε μέσα του τὸ στοιχεῖο τοῦ εὐνουχισμοῦ, ἢ ἐπανάστασης, κατὰ τὴν ἔκφραση τοῦ Ἄγγελου Ἐλεφάντη, ἦταν ἀδύνατη.

Σὰν παρένθεση ἄς ἀναφέρουμε ἐδῶ ὅτι, κάτω ἀπὸ αὐτὲς τὶς συνθήκες, οἱ ἐλπίδες ποὺ βάσιζε ἡ ἡγεσία τοῦ ΚΚΕ στὶς, συχνὰ ἐπικαλούμενες στὰ θεωρητικὰ της ἔντυπα, «μαγικὲς» ἐπαναστατικὲς ιδιότητες τῆς ἐργατικῆς τάξης ἦταν χωρὶς ἀντικείμενο. Ἡ ἴδια ἡ πραχτικὴ μετέβαλε αὐτὴ τὴν τάξη σὲ δευτερεύουσα συνιστῶσα μιᾶς πολιτικῆς ποὺ δὲν προέβλεπε τὴν ταξικὴ ρήξη, καὶ ἔτσι, ἀκόμα καὶ ἂν ὑποθεθεῖ ὅτι ἡ τάξη αὐτὴ —ἔστω καὶ μὲ τὴν μορφή καὶ τὶς ιδιότητες ποὺ εἶχε στὴν Ἑλλάδα τοῦ 1944— εἶχε ἐπαναστατικὲς δυνατότητες, δὲν τῆς ζητήθηκε ποτε ἡ ἀπόδειξή τους.

Τὴν ἀδυναμία αὐτὴ τὴν εἶχαν ἀντιληφθεῖ οἱ Ἄγγλοι στὴν διάρκεια τῆς κατοχῆς καὶ μπόρεσαν νὰ ἐφαρμόσουν μιὰ διπλὴ, καλὰ συντονισμένη πολιτικὴ. Τὸ κίνημα τοῦ ΕΑΜ ἀντιμετωπίστηκε καὶ σὰν ἐχθρὸς καὶ σὰν φίλος, ἀλλὰ πάντα μὲ στόχο τὸν περιορισμὸ τῶν δυνατοτήτων του. Ἡ πολιτικὴ αὐτὴ ἄνοιγε ρωγμὲς μὲ μεγάλη εὐκολία ἀκόμα καὶ στὸ ἐπίπεδο τῆς ἡγεσίας. Στὴν ἀπελευθέρωση ὁ Παπανδρέου εἶχε ἤδη ἀντιληφθεῖ καὶ ἐκμεταλλευθεῖ τὶς ἀντιφάσεις καὶ τὶς ἀδυναμίες αὐτές. Μπόρεσε εὐκόλα νὰ δώσει καὶ νὰ κερδίσει μάχες ἀκόμα καὶ στὸν ἰδεολογικὸ τομέα. Ὅταν στὶς 18 Ὀκτωβρίου, στὸ Σύνταγμα, δήλωσε ὅτι ἡ παράταξή του πιστεύει καὶ στὴν λαοκρατία καὶ ἀνέλαβε νὰ ἐξηγήσει τὸ τί εἶναι αὐτὴ ἡ λαοκρατία, κέρδισε μιὰ εὐκολὴ νίκη. Πράγματι, μέσα στὴν μονοσήμαντη φροντίδα της γιὰ πλάταιμα τῆς ἐθνικῆς ἐνότητας, ἡ ἡγεσία τοῦ ΚΚΕ δὲν εἶχε βάλει αὐτὴ τὴν ἔννοια σὲ συγκεκριμένα πλαίσια καὶ ποτε μὲ τὴν πραχτικὴ της δὲν μεταμόρφωσε αὐτὴ τὴ λέξη σὲ συγκεκριμένη εἰκόνα. Ὁ Παπανδρέου μπόρεσε ἔτσι νὰ τὴν μορφοποιήσῃ ὅπως ἀκριβῶς ἤθελε.

Διαπιστώνεται λοιπὸν ὅτι, ἐὰν ὁ συνασπισμὸς τῆς συντήρησης περιορίστηκε στὴν ἄμεση προοπτικὴ τῆς ἐπιβίωσής του, ὁ ἀντίπαλος συνασπισμὸς δὲν ἔβγαλε τὶς δικές του ἐπιδιώξεις ἀπὸ τὸν χῶρο τοῦ ἀφηρημένου. Χρησιμοποίησε κατὰ κόρο γενικὰ καὶ ἀόριστα φραστικὰ σχήματα, ὅπως ἡ ἐξασφάλιση ὁμαλῆς δημοκρατικῆς ἐξέλιξης μὲ στόχο τὴν λαϊκὴ δημοκρατία. Σχήματα ποὺ εἶχαν σὰν στόχο τὸ νὰ βοηθήσουν τὴν ἄμεση πολιτικὴ ἐπιδίωξη γιὰ πλάταιμα τοῦ ἐθνικοῦ μετώπου, καὶ δὲν ἀντιμετώπιζαν πῶς μακροπρόθεσμες προοπτικὲς.

Ἡ προοπτική, γιὰ παράδειγμα, γιὰ μιὰ ὁμαλή πολιτική εξέλιξη ἔκρυβε πολλές ἐκπλήξεις καθὼς δὲν ἔπαιρνε ὑπ' ὄψη τῆς τὴν πραγματικότητα. Ἐναφερθήκαμε προηγουμένα στὴν κατάσταση πού ἐπικρατοῦσε στὴν Μακεδονία, στὸν Μοριά καὶ στὴν Ἡπειρο, ὅπου βρισκόταν σὲ πλήρη εξέλιξη μιὰ κατάσταση ἐμφυλίου πολέμου. Εἶναι χαρακτηριστικὸ γιὰ τὸ τί συνέβαινε, ὅτι ἡ μεγαλύτερη μάχη πού ἔδωσε ὁ ΕΛΑΣ στὴν κατοχή —τόσο ἀπὸ πλευρᾶς δυνάμεων πού συμμετεῖχαν, ὅσο καὶ ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῶν ἀπωλειῶν — δόθηκε στὸ Κιλκίς, ἐνάντια στοὺς ἔνοπλους χωρικοὺς πού στὰ πλαίσια ἐθνικῶν ὀργανώσεων ἢ τῶν κατακτητῶν εἶχαν ἐναντιωθεῖ στὸν ΕΛΑΣ.²⁴ Στὶς περιοχὲς αὐτὲς τὰ στρατόπεδα εἶχαν βαθιὰ χωριστεῖ, τὸ μίσος εἶχε βαθιὰ φωλιάσει στὶς καρδιές, καὶ τὸ αἷμα πού χύθηκε, ἢ ἀλληλοκαταστροφὴ χωριῶν καὶ περιουσιῶν,²⁵ ἐμπόδιζε ὅποιαδήποτε «ὁμαλή» συμφιλίωση. Τὰ σπέρματα τοῦ ἐμφυλίου ὑπῆρχαν ἤδη τὸν Ὀκτώβριο τοῦ 1944 καὶ ἡ περιφρόνηση αὐτῆς τῆς παραμέτρου δὲν μπορούσε παρὰ νὰ φέρει δυσάρεστες ἐκπλήξεις. Ἡ προοπτικὴ τῆς «ὁμαλῆς δημοκρατικῆς εξέλιξης» ἦταν ἕνα φανταστικὸ σχῆμα πού δὲν εἶχε καμμία ἐλπίδα ἐπιτυχίας στὴν πραγματικότητα. Ἡ ἀπόπειρα ἐφαρμογῆς του θὰ εἶχε σὰν μοναδικὸ ἀποτέλεσμα τὴν ὑπονόμευση τῆς θέσης τοῦ ΕΑΜικοῦ συνασπισμοῦ.

Ο ΕΞΩΤΕΡΙΚΟΣ ΠΑΡΑΓΟΝΤΑΣ

Στὸν ἤδη πολὺπλοκο αὐτὸ κύκλο ἐπιδρᾶ ἰσχυρὰ ὁ ἐξωτερικὸς παράγοντας. Ἡ Ἀγγλία φυσικά, πού ἐπεμβαίνει ἐνεργητικά καὶ ἄμεσα, προβάλλοντας σὰν δικές τῆς ἐπιδιώξεις τὴν διατήρηση τῶν προπολεμικῶν κοινωνικῶν καὶ πολιτικῶν ἰσορροπιῶν καί, σὲ δεύτερη φάση, τῶν ὁμάδων καὶ χώρων πού διάκεινται φιλικὰ πρὸς αὐτήν. Γιὰ τὴν Βρετανικὴ Αὐτοκρατορία, πού πάσχιζε νὰ διατηρήσει μέσα στὶς νέες συνθήκες ἢ τότε βρετανικὴ ἐξωτερικὴ πολιτικὴ, ἡ ἐξασφάλιση τῆς Ἑλλάδας ἦταν ἀπαραίτητη σὰν πρόσβαση στὰ Βαλκάνια καὶ τὴν Νοτιο-ανατολικὴν Εὐρώπη, ἀλλὰ καὶ σὰν βόρειο στήριγμα τοῦ τριγώνου Ἑλλάδα - Παλαιστίνη - Αἴγυπτος πού συνόψιζε τὴν ἀγγλικὴ κυριαρχία στὴν Ἀνατολικὴ Μεσόγειο.

Ἦταν ἡ ἐποχὴ πού ἡ πίεση τοῦ ἀμερικανικοῦ παράγοντα γινόταν ἰδιαίτερα αἰσθητὴ ἀπὸ τὴν Αὐτοκρατορία. Ἡ ἀποτυχία τῆς προστατευόμενης ἀπὸ τὸν Churchill κυβέρνησης Badoglio στὴν Ἰταλία, ἢ σοβιετικὴ προέλαση πού ἀπομάκρυνε ἀπὸ τὴν ἀγγλικὴ ἐπιρροή τὶς χῶρες τῆς κεντρικῆς Εὐρώπης καὶ ἡ γενικώτερη ἀδυναμία τῆς Ἀγγλίας ἔκαναν ἐπιταχτικὴ τὴν

24. Στὴν μάχη τοῦ Κιλκίς ὁ ΕΛΑΣ ἔπριξε 15 Τάγματα ἐνάντια στὶς 6 ὡς 9.000 ἐνόπλων διαφόρων ὀργανώσεων, συμμοριῶν καὶ ἀρχηγῶν. Ὁ ΕΛΑΣ εἶχε 136 νεκρούς.

25. Στοιχεῖα σὲ Θ. Μητσόπουλο ὁ.π. καὶ Πρωτόπαππα-Κικίτσα, ὁ.π.

έπιτυχία στην Ελλάδα. Η Αγγλία ήθελε τον έλεγχο της χώρας αυτής, πράγμα όμως που δεν σήμαινε αυτόματα ότι είχε και την δυνατότητα να τον υλοποιήσει.

Λιγότερο προφανής είναι η σοβιετική ανάμιξη. Ο κόκκινος στρατός είχε τελεσίδικα κυριαρχήσει στα πεδία των μαχών, πράγμα που επέτρεπε στην πολιτική ήγεσία να χαράξει τους δικούς της άξονες σχετικά με το μέλλον του γύρω της χώρου. Υπήρχε φυσικά ένας άσαφής κίνδυνος από μία πιθανή συνεννόηση Γερμανίας και Άγγλο-Αμερικανών, αλλά το κοινωνικό κλίμα, ιδιαίτερα στην Εύρωπη, καθώς και η σοβιετική στρατιωτική ισχύς, μάλλον απαγόρευαν τέτοιες σκέψεις.

Τον Ιούλιο του 1944 οι Σοβιετικοί οργανώνουν μία πολύ περιπετειώδη επιχείρηση και προκαλούν ένα σοβαρό διπλωματικό επεισόδιο για να στείλουν μία στρατιωτική αποστολή στο Γενικό Στρατηγείο του ΕΛΑΣ.²⁶ Πέρα από τις φιλικές συζητήσεις στο Κάιρο, ήταν η πρώτη επίσημη επαφή που αποκτούσε το άπελευθερωτικό κίνημα στην Ελλάδα με την Σοβιετική Ένωση. Αυτό δεν φαίνεται να πρόσθεσε τίποτα νέο.

Λέγονται πολλά για τους μορφασμούς των Σοβιετικών με τους οποίους εκφράζανε τάχα διπλωματικά τις απόψεις τους (σε συνδυασμό με τα περιθωρηκτών ανέκδοτα του Μανουΐλσκι το 1934).²⁷ Η ουσία φαίνεται να είναι ότι η ήγεσία του ΚΚΕ μέσα στην δύσκολη πολιτική θέση που βρισκόταν, προσπάθησε με κάθε τρόπο να σπάσει την απομόνωσή της και να πάρει οδηγίες από το «κέντρο». Οι Σοβιετικοί φαίνεται πως δεν είχαν τίποτα να πουν, για κάποιους λόγους που γνωρίζουμε ελάχιστα. Οι επεμβάσεις και οι έτοιμες λύσεις που προμηθεύονταν το ΚΚΕ στον μεσοπόλεμο από την Κομμουνιστική Διεθνή, δεν έγινε δυνατό να το οδηγήσουν πάλι στα 1944.

ΤΑ ΥΛΙΚΑ ΜΕΣΑ

Ο συσχετισμός των στρατιωτικών δυνάμεων των αντιπάλων συνασπισμών δεν μπορούσε παρά να έχει πολύ μικρότερη σημασία από τα πολιτικά δεδομένα του προβλήματος. Από μόνος του δεν μπορούσε να καθορίσει τίποτα σε μία κατάσταση τέτοιων άμφιβολιών και ανακατατάξεων.

Οι άρχουσες τάξεις διέθεταν στην Ελλάδα, πέρα από τις ομάδες του Βεντήρη, της PAN, της «Χ», της Ίερās Ταξιαρχίας και παρόμοιων «έθνικών οργανώσεων» — που ποτέ δεν αποτέλεσαν ύπολογίσιμο από μόνες τους παράγοντα — τις ένοπλες δυνάμεις του κατοχικού κράτους, τον ΕΔΕΣ του Ζέρβα και τις διάφορες ομάδες της Μακεδονίας.

26. FO 371/43772 R 12277, FO 371/43772 R 12278 (για άπομάκρυνση υπεύθυνου Σοβιετικού άξιωματικού στο Βαρί).

27. Γ. Ίωαννίδης, *ό.π.*, σ. 270.

Στά χαρτιά οί 15 ὡς 20.000 ἄνδρες τῶν Ταγμάτων Ἀσφαλείας, οί 10.000 τουλάχιστον τοῦ Ζέρβα, οί 5.000 τοῦ Τσαοῦς Ἀντών, ἡ Χωροφυλακή καί ἡ Ἀστυνομία, ἐξοπλισμένοι καλὰ ἀπὸ Γερμανοὺς καί Ἄγγλους, ἀντιπροσώπευαν μιὰ σοβαρὴ δύναμη. Στὴν πραγματικότητα, ἡ εὐκολία μὲ τὴν ὁποία τὰ τμήματα αὐτὰ διαλύθηκαν μόλις ἀντιμετώπισαν μόνα τους τὸν ΕΛΑΣ, δείχνει τὰ στενὰ ὄρια τῆς στρατιωτικῆς τους ἀξίας.

Ὁ Ἱερὸς Λόχος καί ἡ 3η Ὀρεινὴ Ταξιαρχία τῆς κυβέρνησης Παπανδρέου δὲν θὰ ἄλλαζαν τίποτε στὸ σκηνικό. Γινόταν ἔτσι κρίσιμα κατανοητὴ ἡ ἀναγκαιότητα τῆς ἀγγλικῆς στρατιωτικῆς παρέμβασης, ὥστε νὰ ἀποκατασταθοῦν οἱ ἰσορροπίες.

Ὅταν ξεκίνησε ὁ ἀγγλικὸς στρατὸς γιὰ τὴν Ἑλλάδα, ὁ στρατηγὸς Wilson ἔκφρασε τὴν κατάσταση ὡς ἐξῆς : «ξεκινᾶμε μὲ στόχο νὰ μπλοφάρουμε σὲ τρεῖς κατευθύνσεις σχετικὰ μὲ τὴν δύναμή μας. Νὰ ξεγελάσουμε τοὺς Γερμανοὺς, τὸ ΕΑΜ, καὶ νὰ πείσουμε καὶ τὴν ἑλληνικὴ δεξιὰ γιὰ τὶς δυνατότητές μας, ὥστε νὰ κρατηθεῖ τὸ ἠθικὸ καὶ ἡ συνοχὴ της».²⁸

Ἡ ἐπιχείρηση «MANNA» ξεκίνησε λοιπὸν μὲ μιὰ ταξιαρχία ἀρμάτων (χωρὶς ὄλα της τὰ ἄρματα), μιὰ ἀλεξιπτωτιστῶν καὶ μὲ τὴν πιὸ ταλαιπωρημένη ἴσως μεραρχία τῆς Αὐτοκρατορίας, τὴν 4η ἰνδική. Μιὰ δύναμη 15 ὡς 20.000 ἀνδρῶν ὅταν θὰ ὀλοκληρωνόταν ἡ ἀποβίβασή της. Δύναμη ἀνεπαρκῆς, ἀλλὰ καὶ ἡ μόνη διαθέσιμη. Ἡ ἐπίθεση ποῦ τόσο ἤθελε ὁ Churchill στὴν Ἰταλία βρισκόταν σὲ ἐξέλιξη, ἐνῶ ἡ ἀνήσυχη Παλαιστίνη καθήλωνε ὅ,τι περίσσευε. Θὰ πέρναγε καιρὸς γιὰ νὰ ἀποδεσμευτεῖ ἡ 5η ἰνδικὴ μεραρχία, γιὰ νὰ ἀποσπαστεῖ ἡ 46η πεζικοῦ ἀπὸ τὴν Ἰταλία, νὰ ἔρθει ἡ 4η πεζικοῦ ἀπὸ τὴν Ἀγγλία, καὶ νὰ δοθεῖ ἡ μάχη τοῦ Δεκεμβρίου μὲ ἓνα συσχετισμὸ ὑπὲρ τῆς Ἀγγλίας.

Ὁ ΕΛΑΣ δὲν ἦταν ἓνας στρατὸς μὲ ἀπεριόριστες δυνατότητες. Ἀνάμεσα στὶς 45 μὲ 50.000 μαχητὲς του ὑπῆρχαν ἀξιόλογα σύνολα, δοκιμασμένα σὲ κάθε εἶδος μάχης. Ὅμως ἡ γενικὴ σύγχυση τῆς ἀπελευθέρωσης, τὰ πολιτικὰ διλήμματα τῶν πολιτικῶν του φορέων, οἱ βάλτοι τῶν ἐμφύλιων ἐμπλοκῶν καὶ οἱ ὀδηγίες τῶν Ἀγγλων στοὺς ὁποίους ὑπαγόταν, ἔκαναν αὐτὸ τὸν στρατὸ δυσανάλογα, σὲ σχέση μὲ τὸν ὄγκο του, ἀποτελεσματικὸ. Ὁ ΕΛΑΣ δὲν μπόρεσε ποθενὰ νὰ δώσει ἓνα ἀποφασιστικὸ χτύπημα στοὺς Γερμανοὺς, ποῦ, ἐκτὸς ἀπὸ τὰ λάφυρα, θὰ ἔδινε στὸν ἀπελευθερωτικὸ συνασπισμὸ ἓνα ἰσχυρὸ πολιτικὸ πλεονέκτημα. Ἀκόμα, ἡ διστακτικότητα τῆς γραμμῆς του τὸν ἐμπόδιζε νὰ ἐκμεταλλεῖται καὶ τὶς ἐπιτυχίες ποῦ εἶχε. Στὴν Κεφαλλονία, ὅπου ἓνας σημαντικὸς ἀριθμὸς πυροβόλων ἔπεσε στὰ χέρια του, ἡ ἀναποφασιστικὴ τῶν στελεχῶν του (ποῦ προφανῶς δὲν ἤθελαν νὰ θίξουν τοὺς ἀξιωματικούς ἐκπροσώπους τῆς κυβέρνησης) ἀφήνει

28. FO 371/43717 R 16023.

ελεύθερους τους πολιτικούς του αντιπάλους να σαμποτάρουν το υλικό αυτό.²⁹

Όποια και να ήταν τα προβλήματα του ΕΛΑΣ, είναι σίγουρο πώς η εξέλιξη των πολιτικών πραγμάτων δεν όφειλόταν στην δική του αδυναμία. Ή μή υλοποίηση των προοπτικών της άριστερῆς πρέπει να αποδοθεί σε άλλους παράγοντες.

Η ΄Απελευθέρωση σφραγίζει το ιστορικό φαινόμενο της ελληνικής ΄Εθνικής ΄Αντίστασης. Παρουσιάζεται σάν το σημείο καμπής, όπου η δυνατότητα επιλογής διαφορετικών δρόμων προσφέρεται ανάγλυφη στην νοελληνική κοινωνία. Είναι βέβαιο όμως ότι, παρά το μέγεθος και την έκταση των συγκρούσεων και των φαινομένων της κατοχής, τα γεγονότα δεν οδηγούν στην αναθεώρηση των βασικών επιλογών του τόπου. Αντίθετα μέσα από ποταμούς αίματος πριν και μετά την ΄Απελευθέρωση παγιώνονται οι μηχανισμοί του μεσοπολέμου, συντρίβεται ή άμφισβήτηση προς αυτούς και γίνεται δυνατό, μετά το 1950, να αναπροσαρμοστεί ή ΄Ελλάδα σε πρότυπα πολιτισμού διαφορετικά από τα κοινωνικά όράματα του απελευθερωτικού ξεσηκωμού.

Αυτό που άκολούθησε την ΄Απελευθέρωση δεν ήταν άκριβώς ή συνέχιση του παρελθόντος. Ήταν κάτι άπ΄ αυτή άλλά βαθιά τραυματισμένο. Πολλές φορές κυριάρχησαν σχήματα βίαιου συγκερασμού, όπου τα βιώματα της κατοχής, του έμφύλιου και το άδιέξοδο αυτής της ίδιας της ιδέας της ΄Απελευθέρωσης όριζαν τις πράξεις και τις σκέψεις. Δεν επέζησαν ούτε οι βασικές προϋποθέσεις για την έπούλωση των τραυμάτων με τον χρόνο και πολλά χρόνια μετά αυτά προσδιόριζαν την ζωή του τόπου. Η ΄Απελευθέρωση ήταν ή άφετηρία μιās έποχής ιδιόμορφης και προβληματικής.

29. FO 371/43694 R 17020 και FO 371/43694 R 16924 : από άναφορές έλληνα άξιωματικού - συνδέσμου.